

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

קרן לאוטמן

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל

חינוך אזרחי בחינוך הערבי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל

חינוך אזרחי בחינוך הערבי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

בהכנת המסמך השתתפו

יו"ר הקבוצה

ד"ר שרף חסאן, יו"ר ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, מכללת אורנים

עריכה אקדמית

ד"ר תמי הופמן, ראשת התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

חברי קבוצת העבודה (על פי סדר הא"ב)

חולוד אדריס, מנהלת שותפה, המחלקה לקידום חברה משותפת, עמותת סיכוי-אופוק
 רים זריק, מנהלת מחלקת חינוך במועצה המקומית ריינה
 אולפת מארון, מורה לאזרחות, בעלת תואר שני בחינוך מדיני ודמוקרטי
 ד"ר ימאמה עבד אל-קאדר, מנהלת בית ספר ומרצה בקרייה האקדמית אונו
 פידאא עודי, ברנקו וייס, בעלת תואר שני במנהל ומנהיגות חינוכית

ועדה מייעצת

עו"ד ענת טהון אשכנזי, מנהלת המרכז לערכים ומוסדות, המכון הישראלי לדמוקרטיה
 יעל נאמן, מנכ"לית קרן לאוטמן
 לני מילוא, מנהלת פורום דב לאוטמן
 מיטל ברון, עוזרת מחקר, התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

מבוא

מסמך זה עוסק באתגר החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הערבית בישראל. במסמך ייסקרו מאפיינים מרכזיים של מערכת החינוך בחברה הערבית, יוצגו החסמים הבולטים המקשים על קידום החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת זו, ויועלו המלצות להתמודדות עימם.

דיון בחינוך אזרחי ובחינוך לדמוקרטיה בחברה הערבית במדינת ישראל דורש הפניית תשומת לב לשני אתגרים. האתגר הראשון ייחודי לחברה הערבית, והוא מעמדם השולי של האזרחים הערבים במדינת ישראל למרות היותם אזרחים שווי זכויות לכאורה, כיחידים וכקבוצה. מתוך הקשר זה נגזרות המשמעויות של האתגר השני, המשותף לכל מרכיבי המערכת, והוא המבנה הארגוני המפוצל של מערכת החינוך על בסיס לאום, עדה, ודת, והפערים הקיימים בה גם על בסיס מעמד חברתי-כלכלי. משמעות הפיצול היא יישום מדיניות חינוך שונה ברשויות חינוך שונות, והבדלים מהותיים ברמת הפיקוח, האוטונומיה והשליטה. במקרה של החינוך בחברה הערבית, שילובם של שני האתגרים האלה מייצר שוליות כפולה: המעמד האזרחי המורכב של החברה הערבית בישראל; והעובדה שהחינוך בחברה הערבית אינו עצמאי, כמו מגזרי חינוך אחרים. האתגרים האלה מחדדים את ההבנה שקשה לייצר מודל לחינוך אזרחי שייתן מענה מותאם הן לצרכים הייחודיים של האזרחים הערבים, והן לתחושת השייכות שלהם לקהילת האזרחים כולה.

החינוך האזרחי מבוסס על הכרה במעגלי השייכות השונים של הפרט ומבקש לסייע בטיפוח זהותם הפרטיקולרית (הלאומית, הדתית, התרבותית) של היחידים, לצד זהותם האוניברסלית, המושתתת על פלורליזם ועל סובלנות כלפי זהויות שונות, על ידע על אודות קבוצות אחרות, ועל המיומנויות הדרושות לחיים במרחב משותף במסגרת מדינה דמוקרטית. חינוך לדמוקרטיה הוא חלק בלתי נפרד מהחינוך האזרחי.

יש להבחין בין חינוך אזרחי לבין מקצוע האזרחות הנלמד בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה (הופמן, 2020). מקצוע האזרחות הוא מקצוע ליבה משותף לכלל הקבוצות בחברה הישראלית, והוא נלמד במסגרת שעות הוראה מוגדרות. לעומת זאת, חינוך אזרחי הוא מכלול התכנים, הערכים והמיומנויות הקשורים במעגלי הזהות השונים (הפרטיקולריים והאוניברסליים). אלו אינם נלמדים במסגרת מקצוע אחד מוגדר, אלא משולבים בחינוך החברתי-ערכי בבתי הספר, במסגרת מקצועות הלימוד בתחום מדעי הרוח והחברה, ואף

בחיי היום־יום של בית הספר. כך, למשל, אפשר לראות בפעילותה של מועצת תלמידים ביטוי של חינוך אזרחי בחיי בית הספר.

מסמך זה נכתב במקביל לכתיבת מסמכים העוסקים במגזרי החינוך האחרים. מהלך גיבוש מדיניות בנושא הטמעת חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך החל בעקבות כתיבה ופרסום של מסמך העקרונות "חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך" (הופמן, 2020), והוא ממשיך בהובלת המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן לאוטמן. מסמך זה נוסח על ידי אנשי ונשות חינוך מהחברה הערבית, בעלי תפקידים שונים במערכת החינוך ומעורבים זה שנים במאמצים לשיפור החינוך בחברה הערבית ולקידום מעמדה במדינת ישראל.

רקע

מערכת החינוך הערבי היא חלק מהחינוך הממלכתי, והיא פועלת בפיקוח ובמימון. עם זאת, חוק חינוך ממלכתי (תשי"ג-1953) שכונן שתי מערכות חינוך נפרדות ועצמאיות: הממלכתית והממלכתית־דתית, לא ביטא את צורכי המיעוט הערבי־פלסטיני בישראל ואת הייחודיות התרבותית, הדתית והלאומית שלו. קיומה של מערכת חינוך ערבי ייחודית אינו מוגדר בסעיפי החוק. אומנם, בשנת 2000 תוקן סעיף מטרות החינוך, והתיקון התייחס להיכרות עם השפה, עם ההיסטוריה ועם האוכלוסייה הערבית בישראל, אך גם תיקון זה תוקן מנקודת המבט היהודית, והוא מבטא את עמדת הרוב כלפי המיעוט החי בקרבן, ולא מנקודת מבט ערבית־פנימית המכירה במאפיינים הייחודיים של החברה הערבית.

למציאות זו שורשים בשנות הממשל הצבאי ביישובים הערבים בישראל (1950-1966), והיא מבטאת את ההקשר הביטחוני שבו מתקיימים היחסים בין יהודים לערבים במדינת ישראל מיום הקמתה. על פי מחקריו של מאג'ד אלחאג' (1996, 2003), מלכתחילה הוחלט במשרד החינוך שתוכני החינוך לערבים בישראל לא יעסקו בנושאים לאומיים ופוליטיים, אלא בענייני תרבות, דת ומסורת בלבד. מאז ומעולם הייתה המדיניות כלפי החינוך הערבי מדיניות של פיקוח ושליטה, הן על תוכניות הלימוד והן על זהות המורים המועסקים בשורותיה. מדיניות זו יושמה לא רק בתקופת הממשל הצבאי, שהתאפיינה בפיקוח הדוק וישיר, אלא גם שנים רבות לאחר מכן (אלחאג', 1996). למעשה, רק בשנת 2005 בוטל רשמית תפקיד היועץ מטעם השב"כ במשרד החינוך שפיקח על החינוך בחברה הערבית.

גם סוגיית תוכניות הלימודים נותרה רגישה, במיוחד במקצועות העוסקים בסוגיות פוליטיות, כגון אזרחות והיסטוריה (חדאד חאג'־יחיא ורודניצקי, 2018א). עניין זה רלוונטי במיוחד לעיסוק בקידום של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.

במהלך מרבית שנות קיומה של מדינת ישראל סבל החינוך הערבי מאפליה ומפערים בכל קשור למשאבים, ומהיעדר אוטונומיה פדגוגית ואפשרות להדגיש את הייחודיות של החברה הערבית בהיותה קבוצה לאומית, תרבותית ודתית מובחנת. למשל, חלק מתוכניות הלימוד במערכת החינוך הערבית זהות לתוכניות בחינוך הממלכתי היהודי (למשל במקצועות אזרחות, מתמטיקה ואנגלית), וחלקן נפרדות (למשל בהיסטוריה), אך גם הן ברובן נכתבות ומפוקחות על ידי אנשי מקצוע יהודים במשרד החינוך.

לאורך השנים כתבו כמה וכמה חוקרים (אלחאג', 2003; אבו עסבה, 2011; אגבאריה וג'בארין, 2013; אבו סעד, בהכנה) על הצורך להקים מינהל נפרד לחינוך הערבי, דוגמת מעמדו של החינוך הממלכתי דתי, והצעות חוק ברוח זו הועלו על ידי חברי כנסת ערבים. עד לכתיבת שורות אלו, למרות תיקונים שונים בכל הקשור בתקציבים המוקצים לחינוך בחברה הערבית, סוגיה זו לא נפתרה. כמו כן, המחקר מדגיש את היעדר הסימטריה במערכת החינוך, שאחד הביטויים שלה הוא שילדים ערבים חייבים ללמוד עברית והיסטוריה של הרוב היהודי, אך אינם לומדים על עצמם; ואילו הילדים בחינוך העברי אינם לומדים ערבית כפי שערבים למדים עברית, וגם לא על ההיסטוריה והתרבות של המיעוט הערבי כפי שהערבים לומדים על יהודים.

הצורך באוטונומיה מינהלית ותרבותית לחינוך בחברה הערבית מחדד גם את האתגר שבקידום מדיניות חינוך אזרחי בחברה הערבית, במיוחד לנוכח המציאות הפוליטית והחברתית, המתבטאת באפליה מתמשכת מצד המדינה, בהעמקת משטר האזרחות המרובד, בהיעדר הכרה בהיות האזרחים הערבים במדינת ישראל קבוצה לאומית ובהמשך הכיבוש והקונפליקט הישראלי־פלסטיני. זאת ועוד, האפליה הממוסדת והמגמות השונות בתוך החברה הערבית מוסיפות למורכבות הקיימת, ובכלל זה השינויים החברתיים המהירים שעוברת החברה הערבית והשפעתם על המבנה החברתי, על מעמד האישה והגבר, על הסולידריות החברתית והמבנה החמולתי המסורתי. כל אלו משפיעים על האפשרות לקדם חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה שייתנו מענה לצרכים ולמאפיינים של החברה הערבית.

מאפייני מערכת החינוך בחברה הערבית

על פי המחקרים מערכת החינוך הישראל משמרת את שוליותו של החינוך בחברה הערבית, ועוד יותר מכך, מנציחה את הפערים הקיימים (אלחאג', 2003; אבו עסבה, 2011; רימון-אור, 2015; חלבי וחג'אזי, 2021). אחד הנושאים הבולטים בהקשר זה הוא ההתנגדות לעיסוק בזהות הפלסטינית של התלמידים. התנגדות זו באה לידי ביטוי בתוכניות הלימודים המאושרות, באופן שבו מנהלים ומורים פועלים בימים המציינים אירועים בעלי משמעות לאומית פלסטינית, כמו יום האדמה והנכבה (עראר ואברהים, 2016), וגם בעובדה שכתובת עבודת שורשים אינה חלק מהותי בתוכנית הלימודים ושתלמידים בחינוך הערבי אינם מסיירים במעוזי התרבות והאומנות הערביים (סיכוי-אופוק, 2022). חלבי וחג'אזי (2021) טוענים כי הטשטוש הזה מבקש ליצור לתלמיד "זהות ערבית-ישראלית ערטילאית שאינה משתלבת עם מאווייו של העם הפלסטיני בישראל" (שם: 74). אגבאריה ומחאג'נה (2009) טוענים כי אחת הבעיות של החינוך הערבי בישראל היא המתח בין "שיח ההישגיות" המשתלב במדיניות החינוך ששמה דגש על העלאת ההישגים, על נגישות להשכלה גבוהה ועל שיפור המדדים במבחנים הבינלאומיים, לבין "שיח ההכרה", העוסק בזהות הלאומית של התלמידים, וגם בתפקידו של בית הספר לעסוק גם בהיבט הזה ולא רק בהשכלה ובהישגים. וכך, לצד השקעה רבה, במיוחד בשנים האחרונות, בהעלאת אחוזי הזכאות לבגרות ואחוז הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בחברה הערבית (חדאד חאג'-יחיא ואח', 2021), היעדר העיסוק בשאלות הזהות של התלמידים הערבים בולט עוד יותר. קידום של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה יכולים לסייע להתגבר על המתח הזה, ואף יותר מכך, לסייע בצמצום פערים הישגיים, בהנחה שפיתוח חשיבה ביקורתית ועיסוק בסוגיית הזהות של התלמידים ישפיעו גם על המיצוב החברתי שלהם (חסאן, 2016).

יותר מכך, האופן שבו החינוך בחברה הערבית פועל במערכת הישראלית יוצר מלכוד שאינו מאפיין את החינוך היהודי. בעוד שההיבטים הפרטיקולריים של החינוך האזרחי מקבלים דגש נרחב בחינוך הממלכתי היהודי, על חשבון ההיבטים האוניברסליים (הופמן וברון, 2020); ההיבטים הפרטיקולריים של החינוך האזרחי בחינוך הערבי מבטאים דווקא היבטים הקשורים לטיפוחה של זהות יהודית-ציונית, משום שטיפוחה של זהות פלסטינית אינה זוכה ללגיטימציה בתוכניות הלימודים של משרד החינוך. דוגמה לכך ניתן לראות בתוכנית הלימודים בהיסטוריה לבתי הספר הערביים, הכוללת פרקים נרחבים בתולדות

הצינונות והעם היהודי, אך אינה מלמדת את ההיסטוריה הפלסטינית. לצד זאת, כמו בכל מערכת החינוך הישראלית, ההיבטים האוניברסליים של החינוך האזרחי שוליים מאוד בעשייה החינוכית ואינם באים לידי ביטוי מספק, ובוודאי לא לביטוי המאפשר יצירת אתוס ישראלי אזרחי משותף לכלל התלמידים במערכת החינוך.

מתוך מציאות זו עולים חסמים ואתגרים ייחודיים שעמים יש להתמודד כדי לקדם חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בחברה הערבית.

אתגר פוליטי-זהותי. אתגר זה מרכזי מאוד וממנו נגזרים אתגרים וחסמים נוספים. בחברה הערבית מתמודדת עם שאלות מהותיות ועם מחלוקות פנימיות הן סביב משטר האזרחות במדינה, הן בסוגיית המשך הכיבוש ומצבם ומעמדם של הפלסטינים בשטחי הגדה המערבית. האם ניתן לפתח תודעת זהות ערבית-פלסטינית בתוך מדינה שהיא יהודית ודמוקרטית ומושג הזהות הפלסטינית אינו חלק מהשיח בה, ואף נתפס כסותר ומאיים על קיומה? כמו כן, האם מערכת החינוך היא מרחב המאפשר לקיים דיון מעמיק במודל האזרחות הקיים בישראל, באי-ההסכמה עליו ובהתנגדות לחוק הלאום? שאלות אלו חשובות ביתר שאת לנוכח שילוב נושא החינוך לזהות בהחלטת ממשלה 550: התוכנית הכלכלית לצמצום פערים בחברה הערבית עד שנת 2026.

אתגר פוליטי-מבני. האתגר המבני של מערכת החינוך בישראל, ובתוך כך מעמדה של מערכת החינוך בחברה הערבית בתוך החינוך הממלכתי, באים לידי ביטוי בהיעדר סימטריה ובאי-שוויון עמוק בכל הקשור לתקציבים, לאוטונומיה פדגוגית ולאפשרות להדגשת הייחודיות של החברה הערבית בהיותה קבוצה לאומית, תרבותית ודתית מובחנת. אי לכך, החינוך הערבי סובל מחולשה מובנית בכל הקשור בניהול ובקביעת המדיניות בהתאם לצרכים הייחודיים של החברה שהוא אמור לשרת.

אתגר פוליטי-פדגוגי. מסיבות היסטוריות, פוליטיות וחברתיות שנזכרו לעיל החינוך בחברה הערבית שם דגש רב יותר על מקצועות מדעיים ועל העלאת הישגים ("שיח ההישגיות"), ופחות על נושאים חברתיים וערכיים, ובכללם אלו המפתחים מיומנויות אזרחיות ודמוקרטיות ומטפחים תחושת מסוגלות אישית וקבוצתית למוביליות חברתית. למשל, מצבו של תחום החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית נמוך הרבה יותר ממצבו של החינוך הבלתי פורמלי המערכת החינוך היהודית (חדאד חאג'־יחיא ורודניצקי, 2018), ולכן אינו פלטפורמה הולמת "ליצירת שיתופי פעולה, מסגרות ומנגנוני פעילות בין־קהילתיים לצורך עשייה משותפת ולקידום ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים" (שם: 20). אתגר נוסף

בהקשר זה הוא היעדר השיח על הקונפליקט הלאומי על מגוון היבטיו במסגרת בתי הספר, ובכלל זה על הכיבוש והפתרונות האפשריים לסכסוך הישראלי-פלסטיני. אתגר זה מדגיש גם את הצורך לעסוק בגזענות ובאפליה כנושאים בפני עצמם, שגם הם נעדרים היום מתוכנית הלימודים.

עקרונות מנחים למהלך המוצע

- השוואה בין מסמך "מיומנויות דמות הבוגר והבוגרת" של משרד החינוך (מערכת החינוך, 2020), לבין המסמך של המועצה הפדגוגית הערבית, ובו עשר מטרות לחינוך בחברה הערבית, עם דגש על דמות הבוגר והבוגרת הפלסטינים בישראל (ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי), מתוך התייחסות לסוגיות האלה: מי מוסמך לקבוע את מטרות החינוך הערבי? מהי דמות הבוגר והבוגרת הרצויה? מהי דמות המורה הרצויה? מה צריך לכלול בהכשרת המורים? מה נדרש מהמדינה ומוסדותיה ברמת המדיניות והמשאבים לשם פיתוח מקצועי של צוותי החינוך? מה תפקיד בית הספר?
- הצורך ביצירת פלטפורמה בהובלת ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי לקביעת סטנדרטים לחינוך לזהות שמחובתה של המדינה להכיר בהם. נושא החינוך לזהות מופיע כסעיף נדרש בתוכנית החומש החדשה לחברה הערבית ואושר בהחלטת ממשלה.
- הקמת מינהלת חינוך לחברה הערבית שתעסוק בתכנים פדגוגיים וחברתיים, וגם בזהות התלמידים הערבים במדינת ישראל.

המלצות לקידום חינוך אזרחי בחינוך בחברה הערבית

הכשרת מורים ופיתוח מקצועי

1. עבודה מול מערכת הכשרת המורים במכללות הערביות ובמכללות שבהן לומדים אחוז ניכר מהסטודנטים והסטודנטיות דוברי ערבית, כדי להקנות לפרחי ההוראה כלים ומיומנויות לעיסוק בנושאים מורכבים פוליטיים ולהתמודדות עם נושאים שנויים במחלוקת.

2. פיתוח חשיבה ביקורתית בקרב מנהלים, מורים ופרחי הוראה, והקניית כישורים וכלים שיסייעו להם לפתח חשיבה ביקורתית בקרב תלמידיהם.

3. פיתוח זהות פרטיקולרית ערבית-פלסטינית בקרב פרחי הוראה מהחברה הערבית כחלק מההכשרה להוראה ובמסגרתה, כדי שיגיעו מגובשים לעשייה החינוכית עם התלמידים.

4. הרחבת ההכשרה לטיפוחה של זהות מקצועית של מורים ערבים בהיותם סוכני שינוי במערכת החינוך (ג'וסי ואח', 2021).

5. פיתוח מקצועי מותאם וייעודי להטמעת הרפורמה בחטיבה העליונה (מח"ר) בחינוך הערבי, מתוך דגש על גיוון דרכי הוראה, יצירתיות, למידה רגשית-חברתית (SEL) וטיפוח חוסן של מורים.

רשויות מקומיות

6. הקמת ועדת מעקב יישובית לענייני חינוך בערים המעורבות (מכיוון שכמעט שאין שמכויות לאחראים על החינוך הערבי בערים האלה).

7. הקמת תת-מחלקות לניהול החינוך הערבי במחלקות החינוך ביישובים מעורבים.

משרד החינוך

8. התייחסות ייעודית גם לדמות הבוגר והבוגרת של מערכת החינוך הערבית במסמך "דמות הבוגר והבוגרת" שגובש במינהל תכנון ואסטרטגיה במשרד החינוך, מתוך הדגשה של המיומנויות והיעדים שחשורנם בולט יותר בחברה הערבית. למשל, פיתוח הזהות כמאפשרת מוביליות בחברה, חשיבה ביקורתית, שוויון מגדרי, חינוך לערכים הומניסטיים. כותבי מסמך זה ינסחו דגשים ייחודיים אלו כהצעה ליישום.

9. הרחבת הייצוג של אנשי ונשות חינוך ערבים בביקוח על מקצועות מעצבי זהות, הן בביקוח הישיר, הן בדרג המפמ"רים, וכן בבניית תוכניות לימודים ובמערכ החינוך החברתי-ערכי.

10. פיתוח תוכניות חינוך הנותנות מענה לצרכים של החברה הערבית, ובראשם פיתוח זהות עצמית וערכי מורשת ייחודיים לתלמידים הערבים בישראל, מתוך גיוס תמיכה

כספית שתאפשר פיתוח ויישום של תוכניות מהסוג הזה. למשל, הנהגת עבודת שורשים בחינוך הערבי והתאמת סל התרבות לצורכי החברה הערבית.

11. עידוד מחברי ספרים ערבים לכתוב ספרי לימוד בשפה הערבית שיתנו מענה לצורכי החברה הערבית ויעסקו גם באקלים תומך בחינוך אזרחי.

12. הטמעת השפה הערבית והלימוד על החברה הערבית בכללותה במגזר היהודי באופן רחב ועמוק, ולא רק נקודתי ומכוון לצורכי הצבא והמודיעין.

מקורות

אבו עסבה, ח'אלד, 2011. "הפערים בתשומות והשלכתם על התפוקות של מערכת החינוך הערבית בישראל", בתוך: יוסי יונה וניסים מזרחי (עורכים), פרקטיקות של הבדל במערכת החינוך בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

אבו סעד, אסמעיל (בהכנה). מערכת החינוך הערבית-בדואית בנגב בראיה מקומית: מציאות וצרכים, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אגבאריה, איימן, ויוסף ג'בארין, 2013. "דוחות קבורים: השלכות הפוליטיקה של הזלזול על החינוך הערבי בישראל", בתוך: דן אבנון (עורך), חינוך אזרחי בישראל, תל אביב: עם עובד, עמ' 106-146

אגבאריה, איימן, ואיברהים מחאג'נה, 2009. "החינוך הערבי בשיח ההישגיות ושיח ההכרה", אלפיים 34: 111-129.

אלחאג', מאג'ד, 1996. חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי, ירושלים: מאגנס.

אלחאג', מאג'ד, 2003. "קידום ההשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל", בתוך: שמואל שי ונעמיקה ציון (עורכים), חינוך וצדק חברתי בישראל: על שוויון הזדמנויות בחינוך, ירושלים: המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה על שם יעקב חזן במכון ון ליר, עמ' 31-43.

הופמן, תמי, 2020. **חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הופמן, תמי, ומיטל ברון, 2020. **מה מספרים חוזרי מנכ"ל על החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך?**, הצעה לסדר 32, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ג'וסי, וורוד, ואח', 2021. "קידום חינוך לחיים משותפים בהכשרות סטודנטים להוראה", המכללה האקדמית בית ברל ועמותת סיכוי-אופוק.

חדאד חאג'-יחיא, נסרין, ואריק רודניצקי, 2018. **החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית חזון ומעשה**, מחקר מדיניות 122, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חדאד חאג'-יחיא, נסרין, ואריק רודניצקי, 2018. "שינויים לאורך ה-70: התבוננות התפתחותית באתגרים חברתיים, מערכת החינוך הערבי בישראל: תמונת מצב ואתגרי העתיד", **עט השדה** 19: 21-35.

חדאד חאג'-יחיא, נסרין, איימן סייף, ניצה (קלינר) קסיר וכן פרג'ון (2021). **חינוך והשכלה בחברה הערבית: פערים וניצנים של שינוי**, מחקר מדיניות 159, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חלבי, רבאח, ונסרין חג'אזי, 2021. "של מי ההיסטוריה הזאת? מורים להיסטוריה בבתי ספר ערביים בין קריאת תיגר לציאות", **דברים - כתב עת אקדמי**, מכללת אורנים.

חסאן, שרף, 2016. "מה לגבי חינוך לדמוקרטיה?" **גילוי דעת** 10: 153-163.

סיכוי-אופוק, 2022. "מדיניות כוללת המקדמת חינוך לחיים משותפים - נייר עמדה".

מערכת החינוך, 2020. "מערכת החינוך 2020-2030: מיומנויות דמות הבוגרת והבוגרת", **אתר משרד החינוך**.

עראר, ח'אלד, ופאדיה אבראהים, 2016. "בסבך הציפיות הסותרות: אסטרטגיות לחינוך לזהות לאומית ערבית פלסטינית בבתי ספר ערביים בצפון ישראל", **גילוי דעת** 10: 110-136.

רימון-אור, 2015. "זהות פלסטינית במערכת החינוך הערבית: האם היא אפשרית?", בתוך: ח'אלד עראר ועירית קינן (עורכים), **זהות נרטיב ורב-תרבותיות בחינוך הערבי בישראל**, אור יהודה: פרדס והמרכז ללימודים אקדמיים, עמ' 171.

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il

קרן לאוטמן

www.lautmanfund.org.il